

**X-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İSLAM HÜQUQU
VƏ DİGƏR HÜQUQ MƏNBƏLƏRİNİN
NİSBƏTİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR****X.C.İSMAYILOV**

İslam hüququnun Azərbaycanda təsirinin güclənməsi həm idarəçilik münasibətləri, həm də ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sferaları üzrə qəbul edilən normativ aktlarda daha çox öz inikasını tapmışdı. Digər tərəfdən bir sıra Azərbaycan fəqihləri tərəfindən fiqhın ayrı-ayrı institutlarının təfsiri və inkişaf etdirilməsi də geniş vüsət almışdı. Bu xüsusda məqalədə baxılan dövrdə həm müsəlman hüququnun inkişaf tendensiyası, həm də onun təsiri nəticəsində formalaşmış dünyəvi qanunvericiliyin xüsusiyyətləri açılıb göstərilmişdir. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində yaşayan, digər konfessiyalara, ələlxüsus xaçpərəstlərə mənsub olan əhali üçün tərtib edilmiş qanunların səciyyəvi cəhətlərinə də diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycanda istər Səlcuqilərin hökmranlığı dövründə, istərsə də həmin imperiyanın zəifləməsi nəticəsində Şirvanşahlar dövlətinin yenidən möhkəmlənməsi və Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin təşəkkülü və çiçəklənməsi dövründə ölkənin hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dəyişikliklər dövlətin hüquqi həyatında da əks olunmaqda idi və bütün bunlar yeni hüquq münasibətlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuş və hüquqi sferada da öz inikasını tapması ilə nəticələnmişdi.

İslam dini bütün dövlətin ərazisində hakim mövqeyə malik olduğundan onunla üzvi surətdə bağlı olan müsəlman hüququ, eləcə də bütün qanunvericilik sistemini əhatə edən şəriət özünün ali hüquqi qüvvəsini bu dövrdə də saxlayırdı, yəni əsas hüquq mənbəyi qismində, ərəb işğalı dövründə olduğu kimi, müsəlman hüququ çıxış edirdi. Müsəlman hüququ isə Qurandan, Sünnədən, İcmadan, Qiyasdan, Fetvadən, İctihaddan, Təfsirdən, Qanundan və Adətdən qaynaqlanırdı. Artıq X əsrdə qeyri-məhdud müstəqil hüquq yaradıcılığı prosesinə, yəni fəqihlərin – müsəlman hüquqşünaslarının Quranı və hədisləri təkbəşinə təfsir etmələrinə son qoyulmuş, köhnədən yaradılanlar mübahisəsiz olaraq qanuniləşdirilmişdi. Hüquqşünas yalnız xırda məsələlərlə bağlı öz şəxsi mülahizə və təhlillərini izhar və tərtib edə bilərdi¹. Buna

¹ Вах: Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М., 1966, с.159.

baxmayaraq həmin dövrdə Azərbaycanda ümumilikdə hüququn, xüsusilə islam hüququnun inkişafı ilə bağlı mütərəqqi addımlar atılmışdı.

Din ilə hüquq arasındakı sıx bağlılıq, birincinin ictimai və şəxsi həyata, hətta məişətə güclü təsiri bütün müsəlman ölkələrinin, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycanının tarixi inkişafının xüsusiyyətini təşkil edirdilər. Müsəlman hüququnun əbədi olaraq dəyişilməz hesab olunan dini əlamətlərin üzərində qurulmasını iddia edən qanunvericilər – fəqihlər hüquqa hər hansı bir dəyişikliyin olunmasının qarşısını almağa çalışırdılar. Lakin iqtisadiyyat, istehsal münasibətləri və mədəniyyət dəyişilmədən qala bilməzdi. Bütün bu dəyişikliklərin islam dini ilə, müsəlman hüququ ilə nə dərəcədə bağlılığını aşkara çıxarmaq lazım idi.

Digər tərəfdən müsəlman hüququnun əsas mənbələrində, xüsusilə Quranda gələcəklə, tarixi inkişafı ilə bağlı gizli mənalara əks etdirən sətirlər də az deyildi və bütün bunların təfsirini vermək, həmin ayələrdə göstərilmiş, hüquqi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən mənalara açıqlamaq həyatı zərurətə çevrilmişdi. Üçüncü bir tərəfdən Azərbaycan xalqının sosial-iqtisadi, mədəni və hüquqi həyatında kök salmış adətlər, xüsusilə torpaq münasibətləri və şəhər həyatı ilə, əmlak qanunları və məişətlə bağlı məsələlər tədricən müsəlman hüququnun tərkibinə daxil olur və onun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Məhz bu baxımdan həmin adətlərin də elmi təhlilini vermək zərurət kəsb edən məsələlərdən idi.

X-XII əsrlərdə Azərbaycan fəqihləri tərəfindən hədislərin cidd-cəhdlə toplanması və sistemə alınması ilə yanaşı, bir sıra fiqh əsərləri də yazılmışdı. Hələ bir qədər əvvəl fəqihlər arasında əshab ər-rəy (yəni, məntiqi nəticə, yaxud əqli mühakimə metodunun tərəfdarları) cərəyanı meydana gəlmişdi. Onlar şəxsi mülahizəyə, rəşadət əlamətlərinə yol verirdilər. Azərbaycan fəqihlərinin də bir qismi onların yolu ilə gedir və öz şəxsi təhlilləri əsasında hüquqa dair əsərlər yaradırdılar.

Bu dövrün Azərbaycan hüquqşünaslarından Əbdülxəlil Təbrizinin «Sirac əl-qülub» («Qəlblərin nuru»), Əbuhəfs Zəncaninin «əl-Mütəmad» («Müvəkkil»), Fəxrəddin Marağalının «əl-Məhsul fi üsuli'l-fiqh» («Müsəlman hüququnun əsasları»), Əbdüləziz Üşnuhinin «Fi'l-fəraid» («Dini borclar haqqında»), Məhəmməd ibn Abdulla Bərdəinin «Müxalifətçilərə cavab», «Müsəlman hüququnun əsaslarına dair məcəllə», «İmamətə dair kitab»² və digərlərinin tərtib etdikləri fiqh əsərlərində müxtəlif səpkili hüquqi məsələlər həm nəzəri, həm də təcrübi aspektdən təhlil edilir, müsəlman qanunlarının təfsiri verilir, cəmiyyətdə formalaşan yeni münasibətlər müstəvisində bir çox qanun normalarının məzmununa aydınlıq gətirilirdi.

² Буниятов З.М. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати «Талхис Маджма ал-Адаб фи Му'джам ал-Алкаб». «Известия АН Азербайджанской ССР», серия истории, философии и права, 1970, № 3- 4, с.157-173.

Həmin dövrdə hüququn mənbələri içərisində fərmanlar əhəmiyyətli yer tuturdu. Şirvanşahlar və Eldənizlər dövlətləri tərəfindən, xüsusilə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən verilən fərmanlarda ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələri ilə, o cümlədən torpaq münasibətləri, əhalinin hüquqi vəziyyəti, vergi sistemi, mülkiyyət və vərəsəlik hüququ, inzibati hüquqla bağlı normalar əks etdirilmişdi.

Məlumdur ki, islam qanunvericiliyi dini və dünyəvi qanunlar arasında qırılmaz bir əlaqə müəyyən etmişdi. Ona görə də, o dövrün idarəetmə qaydalarından bəhs edən «Siyasətnamə» kitabında dövlət başçısının dünyəvi qanunlarla yanaşı, əksər şəriət qanunlarını və Qurana dair təfsirləri bilməsinin vacib olduğu vurğulanırdı. Məhz elə bu baxımdan da hökmdar fərmanlarının islam dininin və müsəlman hüququnun normaları çərçivəsində hazırlanması və yalnız bu normaların inkişafına xidmət göstərməsi tələb olunurdu.

İslam dini yalnız başlıca mənbə kimi Qurana və Sünnəyə, eləcə də ilk xəlifələrin qərarlarına və müsəlman hüquq məktəblərinin banilərini əsərlərinə əsaslanan qanunvericiliyi məqbul hesab edirdi. Dövlət hakimiyyətinin islam hüququnun dəyişdirilməsinə yönələn hüququnu islam dini qəbul etmirdi. Yeni qanunların qəbul edilməsi islami baxışlara görə onların ali dini hakimiyyət tərəfindən təsdiqi ilə müşayiət olunmalı idi. Bu yolla verilən qanunlar, ilk növbədə, Quranın və hədislərin həqiqi mahiyyətinə uyğun gəlir, ikinci bir tərəfdən dünyəvi qanuna dini xarakter verən bu cür təsdiqlənmə bütün müsəlmanlar üçün həmin qanunun icrasını məcburi edirdi. Dövlət başçısının öz çıxardığı qanunların təsdiq olunmasını baş ruhanidən tələb etməsi faktlarının mövcudluğu ali dövlət hakimiyyətinin dünyəvi qanunların dini qanunlardan asılılığını tanımasına şəhadət verir.

Azərbaycanda həmin dövrdə inzibati hüquq, maliyyə və torpaq hüququnun özəlliklərinin aşkarlanması baxımından bir mənbə kimi o dövrün dövlət və ictimai-siyasi xadimi, bacarıqlı siyasətçi Əbu Əli Həsən ibn Xacə Nizamülmülkün «Siyasətnamə»si³ mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. «Siyasətnamə»də dövləti idarəetmə qaydalarından bəhs edilir, dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi baxımından ölkənin ədalət prinsipləri əsasında idarə edilməsi önə çəkilir, bu məqsədlə dövlət başçısına dövlət vəzifələrinə siyasi bilik və bacarığı, gözütöx, təbiətə sadə və xalqla davranmaq qabiliyyəti olan şəxslərin təyin edilməsi məsləhət görülürdü.

Dövlət işlərinin idarə edilməsində sabitliyə, nizam-intizamın bərqərar olunmasına diqqəti yönəldən mənbədə hüquqi məsələlərə də çox böyük yer ayrılır. Həmin dövrün qanun yaradıcılığı prosesi burada öz əksini tapmışdı və hökmdar fərmanlarına, dövlətin qanunlarına, habelə hökmdarın əmr və göstərişlərinə riayət edilməsi vacib hesab olunurdu. Qeyd edilirdi ki, hökmdar sarayından yalnız ən mühüm məsələlərlə əlaqədar sənədlər

³ Ətraflı bax: Nizamül-mülk. Siyasətnamə, Bakı, 1989.

yazılmalı, bu sənədlərin aliliyi tanınmalı və onları yerinə yetirməyənlərə ağır cəza verilməlidir.

Ayrı-ayrı hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının və bu qurumlarda çalışmalı olan məmurların hüquq və vəzifələri, eləcə də onların səlahiyyət bölgüsü ətraflı şərh edilən bu əsərdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri ərizə və şikayətlərin qəbulu və təbəələrin qəbul qaydası ilə bağlı müddəalardır. Təbəələrin ərizə və şikayətlərinə baxılması əsasən iki cəhətdən səciyyələndirilirdi. Birincisi, hökmdar fəaliyyətinin və inzibati idarəçiliyin bu hissəsi ədalətin, dövlət başçısının xalqa və ölkəyə diqqət təzahürü kimi qiymətləndirilir. Digər tərəfdən isə ərizə və şikayətlərə baxılması prosesində dövlət məmurlarının əhali ilə, xüsusilə də məzlum kütlələrlə rəftarı aşkar olunurdu. Bu da öz növbəsində əhali ilə dövlət hakimiyyəti arasında münasibətlərin tənzimlənməsinə xidmət edirdi.

Mənbədə qeyd olunduğu kimi, hökmdar ən azı həftədə iki gün şikayətə baxıb bilavasitə təbəələrin sözünü özü dinləməli, günahkarlara cəza verməli idi. Bunu, həm də, dövlət başçısının məhkəmə funksiyalarını həyata keçirməsi ilə də bağlamaq olar. Burada dövlət başçısı tərəfindən müxtəlif təbəqələrdən olan şəxslərin qəbul edilməsinin spesifik cəhətləri də açılib göstərilir. Protokollaşdırmanın aparılmadığı qəbul qaydası üzrə ilk olaraq qohum-qardaş, sonra nüfuzlu şəxslər və əshabələr, daha sonra isə başqa təbəqədən olanların qəbul edilməsi nəzərdə tutulurdu ki, burada da məqsəd cəmiyyətin bütün üzvlərinin qəbulu zamanı kiçiklə böyük, hörmətsizlə hörmətli arasında fərq qoymaqdan idarət idi. Bu isə öz növbəsində feodal cəmiyyətində yoxsul və sadə insanlarla imkanlılar arasındakı fərqi, onların hərəsinin öz yeri olmasının təbii hal kimi qəbul edilməsindən xəbər verir. Bununla yanaşı, qəbul prosesinin başqa kriteriyaları da göstərilir və şikayətin, xahişin, hər hansı təklifin də məzmununa diqqət yetirilməsi, eyni məzmunlu xahişlə və ya şikayətlə gəlmiş (məsələn vergi ilə, yaxud torpaq sahəsi ilə) ərizəçilərin qrup halında qəbul olunması müəyyənləşdirilmişdi.

Əmək hüququnun vacib məsələlərindən biri olan məşğulluğun təmin olunması probleminə və işsizliyi doğuran hallara, həmçinin bu halların aradan qaldırılmasına burada xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, işsizliyin meydana çıxmasının başlıca səbəbi bir neçə işin bir nəfər şəxsə həvalə edilməsi, bunun isə əməli işlərdə nöqsan və səhvlərə yol verilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi izah edilir. Qeyd olunurdu ki, hansı işi yerinə yetirəcəyini dəqiq müəyyənləşdirə bilməyən müxtəlif işlərin tapşırıldığı adamlar tərəddüd içərisində qaldıqlarından, həvalə edilmiş işləri yarımqıq icra edirlər. Buna görə də, müəyyən səbəblər üzündən işsiz qalmış bacarıqlı və ləyaqətli insanların dövlətin yardımından kənar qalmasını, hakimiyyətin etinasızlığına qarşı çıxmalarının qarşısını almaq məqsədilə onlara qabiliyyətlərinə uyğun iş tapşırılması, bu da mümkün olmadıqda isə həmin şəxslərə dövlət müavinətlərinin verilməsi labüd bir hal kimi qiymətləndirilirdi.

Digər tərəfdən isə dövlətin qoyduğu ağır ödənişlər nəticəsində əhalinin var-yoxdan çıxması, torpağını və ya sənətini atıb başqa məmləkətlərə üz tutmaması üçün vergilərin ölçülüb-biçilmiş meyarlar üzrə yığılması, artıq vergi yığılmasına əsas verən halların aradan qaldırılması, bu işlərə məsul olan şəxslərin öz vəzifələrindən sui-istifadə etdiyi hallarda cəzalandırılması ən zəruri məsələ kimi qarşıya qoyulurdu.

«Siyasətnamə»də mülkiyyətin formaları, onların hüquqi xarakteristikası, maliyyə hüququ ilə bağlı məsələlər, habelə ayrı-ayrı cinayətlərin kateqoriyaları haqqında məlumat verilir. Məsələn, dövləti cinayətlərdən dövlətə xəyanət, dövlətə və hökmdara qarşı çıxma, taxt-taca və bütövlükdə dövlətə qarşı sui-qəsd, kütlə içərisində qarışıqlıq yaratma, təxribat, hərbi cinayətlərdən orduda təfriqə yaratma, əmri icra etməmə, hərbi rəislərə qarşı hörmətsizlik, vəzifə cinayətlərindən, vəzifədən sui-istifadə etmə, vəzifə səhlənkarlığı, rüşvət alma, saxtakarlıq, təsərrüfat cinayətlərindən maliyyə pozğunluğu və özbaşınalığı, vergilərin vaxtında yığılıb xəzinəyə verilməməsi, xəzinə oğurluğu və s. burada göstərilir və onların törədilməsinə görə adekvat cəzaların təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də ədalət mühakiməsinin aparılması ilə bağlıdır. Yüksək ləyaqəti, peşəkarlığı və mükəmməl hüquqi biliyi ilə seçilən şəxslərin qazi vəzifəsinə təyin edilməsi ilə bağlı mənbədə qeyd olunurdu ki, «ölkənin qazılarını bir-bəbir tanımaq, hansı daha zahid, daha çox nəfsini saxlayandırsa, onları işdə saxlamaq, belə olmayanları isə işdən çıxarmaq, yerlərinə daha layiqli olan başqalarını oturtmaq lazımdır. Xəyanət etməyə ehtiyac olmasın deyə, onların hərəsinə kifayət qədər maaş təyin etmək lazımdır, çünki bu çox mühüm və incə məsələdir. Nadanlıq, tamah, qərəz üzündən biri fitva verib hökm sadir edərsə, başqa alimlər o bəd hökmü imzalamamalı, o barədə şaha məlumat verməlidir ki, o adam işdən götürülüb cəzalandırılsın» (Siyasətnamə, s.56). Ədalət mühakiməsinə həyata keçirən qazılara hərtərəfli kömək göstərilməsi dövlətin idarəetmə strukturları qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulurdu. Məhkəmə qərarının, hökmünün məcburiliyi önə çəkilir və tutduğu mövqedən, əmlak və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hamının bu hökmə riayət etmələri məcburi sayılırdı. Bununla da, hələ həmin dövrdə «hamının qanun qarşısında bərabərliyi» prinsipinin nəzəri cəhətdən öz təsdiqini tapması aşkar bir şəkildə ortaya çıxır. Burada törədilmiş hər hansı bir təqsirli hərəkətə görə bir dəfə cəza verilməsi nəzərdə tutulur, eyni əmələ görə iki dəfə cəza verilməsi, yaxud həmin şəxsin cəzalandırıldıqdan (cəzasını başa vurduqdan) sonra təqib edilib incidilməsi, habelə onun cəmiyyətdən təcrid olunması yolverilməz hesab edilirdi.

O dövrün xarakterik hüquqi abidələrindən biri «Kitabi-Dədə Qorqud» hesab edilir. 12 boydan (dastan, hissə) ibarət olan bu hüquqi (həm də tarixi və ədəbi) abidə həm ideoloji sahədə, həm də ictimai münasibətlər – adətlər, qədim etiqadlar, qəbilə-tayfa münasibətləri, sosial quruluşun əsas istiqamətləri sahəsində

oğuzların tarixinin ilk dövrlərini xarakterizə edir⁴. Humanizmi («məgər baş kəsmək, qan tökmək hünərmdir?»), sosial ədaləti, sülhü, xalqın birliyinin təmin edilməsini əsas amillər kimi nəzərə çarpdıran bu eposda dövlətin ərazi bütövlüyünün və onun sərhədlərinin qorunub saxlanması, dövlətin vahidliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkədə ədalətli və dayanıqlı idarəetmə strukturunun yaradılması, əhalinin təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin edilməsi, humanizm siyasətinin həyata keçirilməsi, ədalətli qanunlar verilməsi daima diqqətə çəkilir. Bütün bu vacib məsələlərin Azərbaycan xalqının bir millət kimi formalaşması dövründə ortaya atılması səciyyəvi bir haldır.

Sinfi ziddiyyətlər eposda çox zəif şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, belə ziddiyyətlərdən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün təbəqələri düşmən üzərində ümumi qələbə naminə birləşmək zərurətində qalmışlar. Bu cəmiyyətdə bütün müsbət və mənfi əməllər təbəqə mənsubiyyətinə görə deyil, ümumxalq mübarizəsinə münasibətə görə müəyyənləşdirilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» ədalətsizliklə, hüquqsuzluqla, qəddarlıqla, əsası olmayan təmtəraqlı həyatla mübarizəni önə çəkir. Eposa görə bütün sərvətlər xalqa məxsusdur və onun istifadəsindədir. Ondan bütün cəmiyyətin üzvləri, heç bir imtiyaza və ayrı-seçkiliyə yol verilmədən bərabər qaydada istifadə etməlidir. Xalq hər bir fərdin qanuni hüquqları uğrunda mübarizə apardığı kimi, hər bir cəmiyyət üzvü də ümumxalq işinə görə özünü qurban verməyə hazırdır. Məhz bu baxımdan bu dövrdə hər hansı ədalətsiz, qeyri-qanuni əməl izsiz, cəzasız ötüşmür və bu qanunun pozulması amansızcasına cəzalandırma ilə nəticələnir.

Bu mənbədə əsasən adət hüququndan bəhs edilir. Eposun bir neçə əsr ərzində formalaşdığını və burada müxtəlif dövrlərin, deməli, həm də hakimiyyətin müxtəlif formalarının, sosial normaların müxtəlif növlərinin əks etdirildiyi nəzərə alınsa, bütün bunların şəriət normaları ilə o qədər də uzlaşmadığının mənasını dərk etmək olar. Belə ki, ailə hüququ ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirərkən monoqam ailənin mövcudluğu, qadınların çadradan istifadəsinin məcburi olmaması və ictimai həyatda onların rolunun kifayət qədər yüksək olması, uşaqların yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra (yetkinlik yaşına çatma 15 yaş həddində göstərilirdi və bu amil, digər bəzi məqamlar da daxil olmaqla eposun qədim hüquq abidəsi olan «Avesta» ilə müəyyən uyğunluqlarının olmasını təsdiq edir) igidlik göstərmələri və ya başqa amillər nəzərə alınmaqla onlara ad verilməsi, bu baxımdan da onların qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə almalarının vacibliyi, qədim adətlərdən biri kimi beşik kəsmə və ya beşik gərtmənin, yəni hələ uşaq vaxtı nişanlama adətinin mövcudluğu və s. kimi fərqli hallar burada müşahidə olunur.

⁴ Вах: М.Ф.Мәлікova. «Kitabi Dədə Qorqud»da ictimai-siyasi və hüquqi ideyalar. В., 2000, s.5-33; Книга моего Коркута. М.-Л., 1962; Şəmil Camşidov. Kitabi Dədə Qorqud. Ваки, 1977.

Bununla yanaşı, eposda cinayət və cəza məsələlərinə də az da olsa yer ayrılmışdır. Dövlətə qarşı qiyam, ayrı-ayrı dəstələrin bəylərə qarşı sui-qəsdləri, hökmdar əleyhinə çıxışlar barədə müəyyən boylarda məlumat verilir və bu əməllərə görə ağır cəzalar, əksər hallarda ölüm cəzası nəzərdə tutulsa da, bəzi hallarda günahın (təqsirin) bağışlanılmasına yol verilirdi. Spirtli içkilər içmə islam cəmiyyətində olduğundan fərqli olaraq oğuz cəmiyyətində qadağan edilmirdi və cinayət hesab olunmurdu. Qan intiqamına yol verilsə də, eposda qanı bağışlama halı ərənlik, mərdlik nümunəsi kimi təlqin olunurdu. Vətənə xəyanət ən ağır cinayət hesab edilir və xəyanətkarı ən ağır cəza gözləyirdi. Hər bir halda ədalət prinsipinin gözlənilməsi, məsuliyyətin labüdlüyü qanunu pozan şəxsin ictimai mövqeyinin cəzadan yayınmaqda ona heç bir yardımçı olmamasını və bu xüsusda heç kimə heç bir imtiyazın verilməməsini bir daha sübuta yetirirdi.

X-XII əsr Azərbaycan dövlətlərinin şəhər və kəndlərində müsəlman əhalisi ilə xaçpərəstlər də yaşayırdılar ki, bunlar da əsasən albanlardan ibarət idilər. Azərbaycanın xristian əhalisi onların dinləri ilə uzlaşan, alban kilsələri və xaçpərəstləri üçün yazılmış, tərtib edilmiş hüquq normalarından da istifadə edirdilər. Həmin dövrdə meydana çıxan hüquq mənbələrindən biri də xaçpərəst albanlar üçün alban katolikosu III Stepannosun təkidli xahişi ilə Gəncə şəhərinin kilsə xadimi Mxitar Qoş tərəfindən XII əsrin axırlarında, daha dəqiq deyilsə, 1184-cü ildə tərtib etdiyi «Qanunnamə»dir. «Qanunnamə»yə heç bir sistem gözlənilmədən Bizans imperiyasının qanunları ilə yanaşı, alban kilsə qanunları, «Musanın qanunları», Aquen və Bərdə kilsə kanonları daxil edilmişdi. Elə bu əsasla da sonralar ona Mxitar Qoş tərəfindən yazılmayan fəsillər əlavə edilmiş və digər xristian ölkələri də bu hüquqi sənəddən istifadə etmişdilər. Bu «Qanunnamənin» alban hüquq mənbəyi olduğunu sübuta yetirən çoxsaylı faktlar vardır və bunların da əksəriyyəti elə Mxitar Qoşun özü tərəfindən həmin qanunun giriş hissəsində yazmış olduğu müddələrdə öz əksini tapmışdır. Mxitar Qoş «Qanunnamə»ni tərtib edərkən islam qanunlarından da geniş istifadə etmişdir və bu məsələ həmin hüquqi sənədin məzmununda qeyd olunur. Xüsusilə də «Qanunnamə»nin vərəsəlik hüququ ilə bağlı bir çox məsələlər, ər və ya arvadın əsir düşməsi vaxtı nəzərdə tutulan qaydalar və s. müsəlman hüququnun normalarından istifadə olunması ilə yazılmışdır.

«Qanunnamə» üç hissədən ibarətdir: giriş hissəsi, kilsə qanunları adlanan ikinci hissə və dünyəvi qanunlar adlanan üçüncü hissə. Giriş hissəsində bu qanunun yazılmasının səbəbləri, tarixi və şəraiti, onun əhəmiyyəti və qanunun yazılması zamanı rəhbər tutulan mənbələr qeyd olunmaqla bərabər, xaçpərəst məhkəmələrinin yaradılmasının zəruriliyi, məhkəmə quruluşu və mühakimə icraatının bəzi məsələləri əks etdirilmişdir. Burada ədalət mühakiməsinin ilahi qanunlara uyğun olaraq aparılmasından, məhkəmə işinin ruhanilər tərəfindən həyata

keçirilməsinin vacibliyindən, hakimlərə, ittihamçılara, şahidlərə qarşı irəli sürülən tələblərdən, xaçpərəstlərin yalnız öz məhkəmələrinə müraciət etmələrinin, məhkəmənin kollegial şəkildə aparılmasının, yalançı şahidliyə yol verilməməsinin labüdlüyündən bəhs edilir. Xüsusən də şahidlərə qarşı irəli sürülən tələblərlə əlaqədar qeyd olunurdu ki, şahid kişi cinsindən, azı iki və ya üç nəfər əməli-saleh, həddi-buluğa, yəni 25 yaşına çatmış xaçpərəst olmalıdır. Qadınların sərbəst şahidliyi yolverilməz sayılır, lakin köməkçi şahid kimi iki qadının bir kişi şahidini əvəz etməsinə və yalnız yetkinlik yaşına çatdığı və əxlaqı təmiz olduğu halda icazə verilə bilərdi. Məhkəmədə andiçmə qaydası müəyyən edilir və bu zaman iki növ anddan – təsdiq və inkar andından istifadə olunması nəzərdə tutulurdu. Az əhəmiyyətli işlərdə and içilməsinə yol verilmirdi. İddia məbləğinin yüksək olduğu mübahisələrdə isə and içilməsində tələskənliyə yol verilməməsi və işin andsız yoluna qoyulmasına səy göstərilməsi tələb olunurdu. Yalandan andiçməyə görə kilsə xeyrinə işləməkdən tutmuş beş ilə kimi həbsə salınmaya kimi cəzalar müəyyən edilmişdi. Rəhiblərin and içməsi, ümumiyyətlə, qadağan olunur və onlar belə hala yol verdikdə daha ağır cəzaya məruz qalırdılar.

Qanunnamənin ikinci hissəsi, yəni kilsə qanunları 124 maddədən ibarət idi. Bu müddəalarda kilsə təşkilatı və həyatı, ər-arvad və ailə münasibətləri, qeyri-xristianlara münasibət, ölüm və xəsarət yetirmə, kilsə, əxlaq, nikah münasibətləri, vərəsəlik və əmlak bölgüsü məsələləri əks etdirilmişdir. Burada da ilkin olaraq yenə də məhkəmə quruluşu məsələlərinə müraciət olunur, məhkəmənin tərkibinin hakim və katibdən ibarət müəyyən edilməsi, onların gəlir mənbəyinin göstərilməsi, daha sonra kilsənin mühüm işlərini həyata keçirən, qanunçuluğu təbliğ edən kilsə xadimlərinin hüquq və vəzifələri, eləcə də məsuliyyətinin aydınlaşdırılması ön plana çəkilir.

İkinci hissəyə daxil olan müddəaları araşdırarkən mülki hüquq, xüsusilə mülkiyyət və vərəsəlik hüququ, ailə hüququ, cinayət hüququ ilə bağlı çoxsaylı normalara təsadüf edilir. Mülkiyyət hüququnun iki formasını – kilsə mülkiyyətini və xüsusi mülkiyyəti önə çəkən kilsə qanunları onların üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını ətraflı şərh edir. Kilsə əmlakı toxunulmaz hesab edilir və onun üzərindəki sərəncam hüququnun yalnız yepiskopa məxsus olduğu bildirilir. Qeyd edilir ki, kilsə əmlakı bütün kilsə xidmətçilərinin istehlakına sərf olunmalıdır⁵. Kilsəyə məxsus mülkiyyətin alqı-satqısı, mənimsənilməsi qadağan edilir və ümumilikdə bu mülkiyyətin mühafizəsi qanuni əsaslarla – müxtəlif səpkili qadağaların və cəzaların müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Kilsə xadimlərinin özlərinin əmlakı ilə bağlı məsələyə toxunan qanunverici onların evlərinin alqı-satqısı zamanı ruhanilərin üstün olmaq hüququnu qeyd edir və göstərir ki, kilsə xadimi onu başqasına da sata bilər, kilsə tərəfindən verilmiş

⁵ Мхитар Қоşун Қануннамәси, мaddә 22-25, 110; Вах: Судебник Мхитара Гоша. Ираван, 1954.

torpaq isə kilsənin daimi mülkiyyəti olduğuna görə özgəninkiləşdirilə bilməz. Burada, həmçinin xüsusi mülkiyyətə aid olan əmlakın istifadəsi və onun üzərində sərəncam verilməsi, müəyyən hallarda ailə daxilində əmlakın bölüşdürülməsi məsələləri də öz əksini tapmışdır.

Vərəsəlik normalarının əks etdirildiyi müddəalarda əmlakın qanun əsasında və vəsiyyət üzrə miras olaraq bölüşdürülməsi qeyd olunur. Bununla əlaqədar bir sıra səciyyəvi cəhətlər diqqəti cəlb edir. Kişinin övladı olmayan qadından miras payı almasına yol verilmir, əksinə belə qadının kişidən təsərrüfatı idarə etmək məqsədilə cüzi miqdarda miras ala bilməsi nəzərdə tutulurdu. Uşaqları olduğu təqdirdə hər iki tərəf, yəni ər və arvad bir-birindən miras ala bilərdi. ər və arvad uzun müddət bir yerdə yaşamışdırlarsa, onların ölüm xərci də birgə əmlaklarından götürülməli idi. Ruhanilərin daşınmaz əmlakı özlərindən sonra kilsədə rütbə daşıyan qohumlarına verilməli idi. Onların daşınar əmlakı isə əsas varisləri övladları hesab olunsa da, vəsiyyətnamə əsasında hər kəsə verilə bilərdi. Qadının əri vəfat etdikdən sonra əri tərəfindən nikah vaxtı ona verilmiş müəyyən haqqın, habelə özü ilə gətirdiyi əmlakın qadına qaytarılması nəzərdə tutulur, qadının özü vəfat etdiyi və övladlarının olmadığı hallarda onun payı valideynlərinə qaytarılırdı. Ata evindən qadının gətirdiyi əmlak artım verdiyi halda (məsələn, mal-qara artımı), həmin artım hər iki tərəfə məxsus olduğundan bölüşdürülməsi mümkün sayılır və kişinin öz payına düşən artıma vəsiyyət etmə haqqı tanınırdı.

«Kilsə qanunları»nda ən geniş yer tutan müddəalar ailə və nikah münasibətləri ilə bağlıdır. «Qanunnamə»də ailə xristian dininin özəyi kimi qəbul edilir və onun kənar təsirlərdən, xüsusilə də digər dinlərin təsir dairəsindən kənar saxlanılmasına səy göstərilirdi. Nikahın bağlanılma şərtlərini açıqlayan qanun, ilk növbədə, tərəflərin eyni dinə mənsub olmasını, yetkinlik yaşına çatmanı və kişinin qadından yaşca böyük olmasını (bu, əsasən fizioloji deyil, mənəvi amillərlə əlaqələndirilirdi), tam sağlam olmasını (keçici və ya zöhrəvi xəstəlik keçirən, uşaqbaz, heyvanlara meyl edən şəxslər özlərini islah edənə qədər nikaha girə bilməzdilər, digər tərəfdən ekzema xəstəliyi daşıyan, şikəst, lal, kar, korların nikah münasibətinə girməsi ya tam qadağan edilir, ya da məhdudlaşdırılırdı), yaxın qan qohumluğu olan şəxslərin nikah bağlaya bilməməsini, yalnız beşinci qohumluq dərəcəsindən başlayaraq nikah münasibətlərinə daxil olmanın mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu. Qadının əri evində xəstələndiyi və ya şikəst olduğu halda, kişi onun sağlığı dövründə yenidən evlənməməli idi. Əksinə, qadının atası evində xəstə olub, bunu gizlətdiyi sonradan məlum olarsa, o zaman onun sağalma müddətinin gözlənilib-gözlənilməməsi kişidən asılı idi. Gözləmə müddəti yeddi il müəyyən olunurdu. Əsir düşmüş ər və ya arvad da yeddi il müddətində geriye qayıtmadıqda, bu müddətin başa çatmasından sonra ər və ya arvad evlənə bilərdi.

Bu hissədə nəzəri cəlb edən məqamlardan biri xaçpərəstin öz qızını heç bir vəchlə başqa dindən olan şəxsə verməməsinin nəzərdə tutulmasıdır. Həmin müddəaya görə, başqa dinə mənsub olan şəxsə qızını verməklə xaçpərəstin özü də dinini itirmiş olurdu və belə şəxslər «vicdan məhkəməsi» qarşısında cavab verəcəkləri ilə təhdid edilirdilər⁶. Ailə-nikah münasibətlərində belə bir yasağın mövcudluğu sonradan islamı qəbul etməmiş alban xristianlarının ermənilərlə yaxınlaşmasına, nəhayət, assimilyasiyaya uğramasına, öz milli və etnik qardaşları olan azərbaycanlılardan uzaq düşməsinə gətirib çıxarmışdı.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində nikahın pozulmasının müxtəlif növlərinə rast gəlinir. Bunların içərisində ər və ya arvadın dindən dönməsi, kişinin evlənmə vaxtı arvadının bəkarətini ala bilməməsi (bu zaman kişi qadının gətirdiyi bütün əmlakı geri qaytarmalı, qadın isə yenidən ərə getmək istədikdə hökmən ilk ərinin razılığını almalı idi), qadının əxlaqsızlıq etməsi, qadının övladının olmaması, ərini atıb başqasına ərə getməsi və s. kimi hallar qeyd olunur. Eyni zamanda qadının da müəyyən hallarda öz təşəbbüsü ilə kişidən boşana bilməsi müəyyən edilirdi. Belə ki, qeyd olunduğu kimi dindən dönmüş, əsirlikdən yeddi il ərzində qayıtmamış kişilərdən boşanma hüququ olmaqla yanaşı, kişinin uşaqbazlığa, heyvanlara, dinsizliyə meyl hallarında, habelə kişi qadını döydükdə, incitdikdə (bununla bağlı kişiye cəza verildikdən sonra, o, yenə də belə hallara yol verərsə), ailəsini atıb getdikdə də qadının boşanma hüququ nəzərdə tutulurdu.

Qanunun ikinci hissəsində cinayət və cəza məsələlərinə də geniş yer ayrılır. Cinayətlərin din əleyhinə, şəxsiyyət, əmlak əleyhinə, ailə münasibətlərindən yaranan, əxlaq cinayətləri kimi kateqoriyaları mövcud idi. Din əleyhinə cinayətlərə dindən dönmə, yəni xaçpərəstlərin başqa dini qəbul etməsi, peyğəmbərin, yəni İsanın təhqir edilməsi, rahiblər tərəfindən dini vəzifələrin icrası zamanı sui-istifadə hallarına yol verilməsi və ya dini vəzifələrin kobud şəkildə pozulması aid edilir. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə əsasən adamöldürmə və bədənə xəsarət yetirmə cinayətlərini aid etmək olar ki, bunların da içərisində uşağın ananın özü tərəfindən və ya başqa şəxs tərəfindən öldürülməsi, «qeyri-iradi adamöldürmə» adlanan zəruri müdafiə həddini aşmamaqla adamöldürmə, özünə qəsd etmə, ruhi həyəcan və ya ağılsızlıq vəziyyətində adamöldürmə, qəsdən, ehtiyatsızlıqdan və ya qarışıq üsulla (yəni öldürənin öz əməlini qəsdən etməsi, lakin nəticəsini irəlicədən görməməsi) adamöldürmə kimi hallara (bütün bunlar adamöldürmənin növləri kimi deyil, üsulları kimi qiymətləndirilirdi) rast gəlinirdi. Əmlak cinayətləri kimi qanunun bu hissəsində kilsə əmlakının oğurlanması, mənimsənilməsi və ya

⁶ Mxitar Qoşun Qanunnaməsi, maddə 16, 72; Вах: Судебник Мхитара Гоша. Ираван, 1954.

israf edilməsi, xüsusilə də kilsə və onun ətraf torpaqlarının mənimsənilməsi göstərilir.

Ailə münasibətlərindən yaranan cinayətlərin dairəsi daha genişdir. Buraya yaxın qohumlarla – beşinci qohumluq dərəcəsiindən aşağı olmaqla nikah kəsədmə və belə nikahın kəsilməsi, yetkinlik yaşına çatmamışların nikahını kəsədmə, ərli qadınla əxlaqsız münasibətə girmə, dul qadınla onu evlənmə ilə aldadaraq belə münasibətdə olma, bakirə qızın zorlanması, qızla nişanlanmadan cinsi əlaqədə olma, əxlaqsız yola düşmüş qadının əri tərəfindən öldürülməsi, əsassız olaraq qadınını öldürmə, kişi tərəfindən qadınının döyülməsi və ya incidilməsi, qızın qaçırılması (bu halda valideynlərin razılığı ilə evlənməyə icazə verilir, lakin qız evlənməyə razı olmadıqda, onun valideynlərinə qızı almaq müqabilində başlıq verilməsi, oğlan tərəfi razı olmadığı halda isə, cəza, yəni ikiqat məbləğdə başlıq müəyyən edilirdi), kişinin öz ailəsini atıb gətməsi, əsir düşmüş ərini və ya arvadını yeddi il gözləmədən yeni nikaha daxil olma və s. kimi əməllər aid edilir. Nəhayət, əxlaq cinayətləri adı altında burada əks olunan əxlaqsızlıq, uşaqbazlıq, heyvanlara meyl etmə kimi əməlləri göstərmək olar.

«Kilsə qanunları»nda cəza sistemi olduqca müxtəlif sanksiyalar yığnağından ibarət şəkildə əks etdirilmişdir. Daha çox tətbiq edilən cəzaların içərisində əvəzin ödənilməsi (bəzən bir neçə qat artıq olmaqla), ruhani rütbələrindən məhrum olunma, qan bahası, daşqalaq edilib öldürülmə, kilsə qapısında dua etmə, məcburi olaraq kilsəyə xidmətə göndərmə, yoxsulların xeyrinə cərimə, kilsə xeyrinə cərimə, bədən cəzası, əmlakın hamısının və ya bir hissəsinin müsadirə edilərək yoxsullara paylanması, adi qaydada ölüm cəzası və s.-ni qeyd etmək olar.

Cəzaların əksəriyyəti səciyyəvi xarakter daşıyırdı və əsasən, cinayətlərin subyektlərindən, cinayət əməllərinin törədilmə xüsusiyyətlərindən, şəraitdən, əməlin növündən, ağırlıq dərəcəsiindən və s. kimi amillərdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir və təyin edilirdi. Belə ki, əxlaq cinayətlərinin subyektı qeyri xristian olduqda, onların cinsiyyət üzvünün kəsilməsi, xristian olduqda isə ödənc verilmə yolu ilə cəzalandırılırdılar və yaxud da uşağın ananın özü tərəfindən və ya başqa şəxs tərəfindən öldürülməsindən asılı olaraq peşimançılıq çəkənlərə kilsədə xidmət etmə cəzası, belə hissi keçirməyənlərə isə ölüm cəzasının təyin edilməsi nəzərdə tutulurdu. Özünə qəsd etmənin səbəbləri araşdırılarkən bunun ağılsızlıq üzündənmi, yaxud başqa şəxslərin zorakılığı ucbatındanmi edildiyinin müəyyənləşdirilməsi zəruri hesab olunurdu. Qəsdən, heç bir səbəb olmadan özünü öldürməyi qanun dəlili kimi qiymətləndirir, həmin şəxsin ölümündən sonra liturgiya tətbiq edilirdi. Zəruri müdafiə həddində adam öldürmüş adi şəxslər məsuliyyətə cəlb olunmasalar da, belə hala yol verən kilsə xadimi rütbəsiindən məhrum edilirdi, çünki ölüm qarşısında belə ruhanilərin nəinki insan, hətta heyvanı öldürməsi yolverilməz sayılırdı.

«Kilsə qanunları» hissəsində mahiyyət etibarilə bütün cəmiyyətlər üçün mənfi hal kimi qarşılanacaq biləcək müddəalar da az deyildir. Belə ki, orada qeyd olunduğu kimi öküzün, yəni heyvanın kimisə vurub öldürdüyü halda, onun sahibinə cəza vermək şərtilə heyvanın özünün də daşqalaq edilib öldürülməsi nəzərdə tutulur. Ağacdən bir adam düşüb öldüyü halda həmin ağacın kəsilməsi labüd sayılır. Eyni zamanda kilsənin damından kiminsə düşüb ölməsi və ya kilsə binasından daş düşüb kiminsə ölümünə səbəb olması halında, kilsənin məsuliyyət daşması istisna edilir. «Qanunnamə»yə görə quduzlaşmış heyvanlar müalicə oluna bilmədikdə kəsilərək onların ətinin dinsizlərə (xaçpərəst olmayanlara) satılması, əldə edilən pulun kəsiblərə paylanması nəzərdə tutulmasa da, bu normanın xəstəliyin yayılmasına gətirib çıxaracağı nəzərə alınmamışdı. Müsəlman hüququ üçün isə bu qəbildən olan normalar heç təsəvvürə gətirəcək dərəcədə də deyildi.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində bütün qaydalar qəti müəyyənləşdirilməyib, analogiyaya yol verilir. Bir çox müddələrin məzmununda bu özünü daha qabarıq büruzə verir. Həmin müddələrdə qərarın ümumi məzmunu və təyin edilməli cəza müəyyən edilsə də, onun həddi konkretləşdirilmir, bu məhkəmənin öhdəsinə buraxılır. Bəzi maddələr isə şərh xarakteri daşıyır, əvvəlki maddələrdə verilmiş normalar konkretləşdirilir, müəyyən hala tətbiq edilməsi qaydası göstərilir. Belə ki, 75-ci maddədə ər-arvadlıq münasibətindən məhrum olmaq hüququndan məhrum olan kişinin arvadını boşama hüququnun olub-olmaması məsələsi əks etdirilmişdir. Halbuki 5-ci maddə də eyni məzmun və mahiyyət daşıyır. Buna bənzər digər maddələri də qeyd etmək olar.

«Qanunnamə»nin «Dünyəvi qanunlar» adlanan üçüncü hissəsi 130 maddədən ibarət olub, müxtəlif ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bunları müəyyən qruplaşmalara – hakimlər və ədalət mühakiməsi ilə bağlı, kəndlilər və xidmətlər barədə, şəxsə xəsarət yetirmə və ölüm haqqında, təbii və milli sərvətlər haqqında, təhqirlə bağlı, oğurluq, quldurluq, dələduzluq cinayətləri haqqında, qullar barədə, ticarət və mülki münasibətlər haqqında, vərəsəliklə, adətlər və digər məsələlərlə bağlı müddələrin əks etdirildiyi bölmələrə ayırmaq olar.

Qanunun bu hissəsində dünyəvi məhkəmələr barədə məlumat verilsə də, yenə də əsas mühakimənin dini məhkəmələr tərəfindən aparıldığı önə çəkilir. Dünyəvi məhkəmələrin başında hökmdarlar və onların vassalları olan knyazlar dururdular. Digər funksiyalarla yanaşı, dünyəvi məhkəmə funksiyaları da irsən keçirdi. Lakin hökmdarın və knyazın varisi olmadıqda, mütləq xristian dininə etiqad edən digər şəxs bu funksiyaları daşımali idi. Hökmdarların tabeliyində olanlarla rəftarı, müharibə qaydaları ilə yanaşı, onların məhkəmə fəaliyyəti də bu hissədə əks etdirilir. Mühakimənin ədalətli şəkildə aparılması, qanun pozuntusuna yol verilməməsi, ədalətsiz qərarlara görə hakimlərin özlərinin də iki və ya üç şahidin iştirakı ilə mühakimə olunması və s. qisim prinsiplər xarakterli normalar müəyyən edilmişdi.

«Dünyəvi qanunlar» hissəsinin böyük bir qismini mülki hüquq münasibətlərini özündə əks etdirən normalar təşkil edir. Mülki-hüquqi münasibətlərin subyektlərinin, ümumilikdə isə mülki cəmiyyətin üzvlərinin hüquqi statusu məsələlərini işıqlandıran qanunverici, bunları iki böyük qrupa, imtiyazlılara – hökmdar, knyaz və ağalara və imtiyazsızlara – azad statuslu (şəxsən azad olsalar da, öz ağalarından yalnız torpaqdan və sudan istifadəyə görə asılı idilər) və təhkimli kəndlilərə, həmçinin şəhər əhlinin aşağı və orta təbəqələrinə bölürdü. Torpaq sahibinin özündən asılı kəndlini qanundan artıq işlədərək ona xəsarət yetirdiyi halda məsuliyyət daşdığı qeyd edən qanunun bu norması artıq əmək münasibətlərinə də qismən müdaxiləni nəzərdə tutur və «iş vaxtından əlavə işlər» anlayışını dolayısı ilə təsdiq edir. Digər tərəfdən torpaq sahibinin öz şəxsi mənfəəti üçün özündən asılı olan şəxsi, ya kəndlisini, ya da kənar şəxsi müəyyən pul müqabilində təhlükəli işə göndərdiyi və həmin işin təhlükəli olduğunu ona bildirmədiyi təqdirdə, bu zaman həmin şəxsin vəfatı ilə əlaqədar məsuliyyət daşmalı olduğu nəzərdə tutulur. Sahibkar üçün hər hansı bir işi görən bağbanın, çobanın, digər maddəli işçilərin əmək haqqının ədalətlə ödənilməsi, onların iş gördüyü zaman ölümü və ya bədən xəsarəti aldığı hallarda həmin sahibkarın məsuliyyət daşmalı, habelə onlar üçün müavinət ödəməli olduğu qeyd edilirdi.

Mülkiyyət hüququnun formaları qismində bu hissədə, əsasən, xüsusi mülkiyyətin üzərində dayanılır. Bütün torpaqların hökmdar və knyazlara mənsub olduğu baxımından təbii sərvətlərin də, tapıntıların da onlara məxsusluğu qanunla rəsmiləşdirilir. Konkret öhdəliklərdən yaranan münasibətləri tənzimləyən normalarda bir sıra müqavilə növləri – alqı-satqı, borc, icarə, saxlama müqavilələri və onların xüsusiyyətləri əks etdirilmişdir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi zamanı tərəflərin razılığından əlavə satanın varislərinin də razılığı olmalı, əqd kilsədə təsdiqlənməli, əks təqdirdə isə etibarsız hesab edilərək, alınmış əşyalar geri qaytarılmalı idi. Satıcı satdığı bütün əşyaların, o cümlədən mal-qaranın, arı pətəyinin və s.-nin keyfiyyəti üçün sonradan baş verə biləcək mübahisələrin olmaması naminə and içməli və onların keyfiyyətini yoxlatdırmalı idi. Satın alınmış torpağın, evin, dəyirmanın yeddi ildən az olmayan bir müddətə özgəninkiləşdirilməsi nəzərdə tutulur və ilk sahibinin həmin müddətdə onları geri qaytarmaq hüququ müəyyən edilirdi. Ticarət qaydalarının knyazlar tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və ən çox istifadə olunan ərzaqların qiymətlərinin məhsuldan asılı olaraq yalnız hökmdar tərəfindən artırıla bilməsi nəzərdə tutulurdu.

Borc müqaviləsi zamanı sələm alınma qadağan edilir, bunun əvəzində girovun qoyulması nəzərdə tutulur və borclunun yalnız sərmayəni, ona verilən pulu qaytarması tələb olunurdu. Borc qaytarıldığı halda girov predmetinin sahibinə verilməsi, borcun tam qaytarılmadığı halda isə əmlakın bir hissəsi satılaraq borca hesablanma bilməsi müəyyənləşdirilirdi. Alt paltarının girov qoyulması qadağan edilirdi. İcarə müqaviləsinin şərtlərindən biri

icarə haqqının (məs., dəyirman icarəyə götürülərkən) şahidlərin iştirakı ilə verilməsi idi və bu müqavilədən yaranan öhdəliklərin təmini ilə əlaqədar mübahisə ortaya çıxdığı halda, tərəflərlə yanaşı, şahidlərin də məsuliyyəti onların təqsirindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Hər hansı şəxs mal-heyvanı, öküzü, atı işlətmək məqsədilə kiməsə icarəyə verdiyi halda onların zərər toxunduruması üçün keyfiyyətləri barədə həmin şəxsə məlumat verməli idi. Saxlama müqaviləsinin xüsusiyyətləri də göstərilir və qeyd edilirdi ki, saxlanmağa verilmiş əmlakın itdiyi təqdirdə, həmin əmlak dəyərində əvəzi ödənilməlidir. Belə qayda icarəyə, müvəqqəti istifadəyə götürülmüş əmlakın yoxa çıxdığı hallara da şamil olunurdu.

Mülki hüquqa dair müddələrin bir qismi də mülkiyyət hüququnun müdafiəsinə – mülki-hüquqi zərərin ödənilməsinə həsr edilmişdir. Məsələn, birinin heyvanının (öküzünün) başqasınınkini vurub öldürdüyü və ya qazılmış çökəyə mal-qaranın düşüb tələf olmasına görə zərərin tam ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. Ustaların vurduğu zərəre görə sifarişçi qarşısında məsuliyyət daşıyır, materialın xarab olmasının (yəni təsadüfi tələfolma riski), yanğın baş verməsinin də məsuliyyəti onların üzərinə düşürdü. Ümumiyyətlə isə yanğının baş verməsinin səbəbkarı olmuş şəxsin yanmış əmlakın məbləğini ikiqat həcmdə ödəməsi tələb olunurdu. Bunlarla yanaşı, başqasının əmlakına zərər vurulması və ödənilməsinin digər qaydaları da nəzərdə tutulurdu⁷.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində vərəsəlik hüququna dair normalar da əks etdirilmişdir. Burada müsəlman hüququnun təsiri açıq-aşkar hiss olunmaqdadır. Burada da mərhumun kişi cinsindən olan varislərinə üstünlük verilir və onlar birinci dərəcəli varislər (oğul olmadıqda evdə olan qızlar tam varis hesab olunur, əre getmiş qızın isə yarım pay alması nəzərdə tutulurdu) sayılırdılar. Kiçik oğulun böyük oğuldan üstün tutulmaması, tabe olmayan oğulun isə mirasdan məhrum edilə bilməsi müəyyən olunurdu. Varislik üzrə bütün qohumlar dərəcələrə bölünür və bu dərəcələrdən olanların yalnız özündən əvvəlki dərəcədən olan varisin olmaması ilə əlaqədar miras payını ala bilməsi nəzərdə tutulurdu. Məsələn, qızlar və oğullar mövcud olduqda, başqalarının varisliyi istisna olunurdu.

Ailə qurduğu andan hər bir oğulun atasından ayrılı bilməsi və əmlak bölgüsünün aparılması müəyyən edilsə də, bu vərəsəlik bölgüsü zamanı heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Belə ki, miras bölünərkən birinci oğula üstünlük verilir, ev adətən kiçik oğula saxlanılır, lakin bu halda da atanın yerini tutmağa kimin daha layiqli olması nəzərə alınır. Uşaq doğulma anından varis hesab olunurdu. Psixi və əqli qüsurları olanlara qəyyumların təyin olunması və onların əmlakını idarə etməsi müəyyən olunurdu.

Dünyəvi qanunlarda vəsiyyətnamə üzrə vərəsələyin əsaslarına da toxunulur və qeyd edilirdi ki, xəstələnmiş şəxs üç

⁷Mxitar Qoşun Qanunnaməsi, III hissə, 32-36; 107; 115-116 –cı maddələr.

gün ərzində kilsə xadimini çağırmalı, üç şahidin iştirakı ilə öz əmlakı, evi, dəfn olunması ilə bağlı istəyini bildirməklə, vəsiyyətnamə tərtib edərək özünə varis təyin etməli idi. Sağaldığı halda həmin şəxsin öz vəsiyyətnaməsini tam ləğv etmək və ya dəyişdirmək hüququ müəyyən edilmişdi⁸. Qanuna görə atanın öz övladlarını, övladların isə valideynlər qocaldıqda onları saxlamaq vəzifəsi nəzərdə tutulurdu.

«Qanunnamə»nin bu hissəsində də cinayət və cəza məsələləri ətraflı şərh edilmişdir. Burada dövləti cinayətləri, din, əxlaq, ailə və nikah əleyhinə cinayətləri, əmlak cinayətlərini və şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri fərqləndirmək olar. Qəsd və ehtiyatsızlıqla (həmçinin qarışıq formada) törədilmiş adamöldürmə və bədəne xəsarət yetirmə haqqında, oğrular, quldurlar və onlara himayəçilik edənlər barədə, adam oğurluğu ilə bağlı, nökrələr və onların öz ağaları tərəfindən öldürülməsi barədə, əmlaka qəsdən zərər vurma ilə bağlı, yanğınlara haqqında, meyitlərin qarət edilməsi haqqında, müharibə zamanı canilik edənlərlə bağlı, hakimlərin mühakiməsi barədə, yalançı şahidlik barədə, ədalət mühakiməsinin tələblərini pozanlar haqqında, hakimlərin, öz uşaqlarını atıb gedən ataların məsuliyyəti ilə bağlı və s. kimi müddəaların nəzərdə tutulması onu sübut edir ki, «Qanunnamə» bütün hallarda normativ akt kimi çıxış etmir, müəyyən məqamlarda həm yarıqanunverici, həm də yarıtərbiyəvi səciyyə daşıyır, bəzi hallarda isə bu və ya digər mübahisəli məsələlərə dair geniş təfsirlər verir.

Bu hissədə də «kilsə qanunları»nda olduğu kimi, cinayətlərin xarakterindən, onların törədilmə üsulu və şəraitindən, təqsirin dərəcəsindən, subyektin hansı dinə məsubiyyətindən, yaşından, sosial təbəqəyə aidiyyətindən asılı olaraq müxtəlif cəza növləri müəyyən edilmişdir. Vilayətdən qovulma, əmlakın müsadirəsi, əvəzin ödənilməsi, bədən cəzası, göz çıxarılması, şikəst edilmə (qolları və ya əlləri kəsilmə), daşqalaq edilmə, qanbahası, ölüm cəzası, kilsəyə xidmətə göndərmə, rütbədən məhrum etmə, cərimə, həbsə alınma, vərəsəlikdən məhrum etmə və s. kimi cəzalar müxtəlif hallara tətbiq olunurdu. Adamöldürmə cinayəti üçün məsuliyyət 12 yaşdan etibarən başlanırdı və onlar tam həcmdə qanbahası ödəməklə cəzalandırılırdılar. Valideynlərini döymüş şəxs vərəsəlikdən məhrum edilir, başqasına zərər yetirənlər, oğrular, quldurlar vurduqları zərərin əvəzini təqsirin dərəcəsindən və cinayətin ağırlığından asılı olaraq bir neçə dəfə artıq həcmdə ödəməyə məhkum edilirdilər. Adam oğurlayaraq satmaqda təqsirli bilinənlər həbsə alınır və yalnız satdığı adamın qiymətini ödədikdən sonra azadlığa buraxılırdı. Əmlak müsadirəsi çox hallarda əlavə cəza növü kimi tətbiq olunurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Azərneşr, 1997.

⁸ Mxitar Qoşun Qanunnaməsi, 97-99-cu maddələr.

2. Али-заде А.А. К некоторым вопросам, относящимся к истории владычества сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. Сб. ст., Тбилиси, 1965.
3. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Баку, 1949.
4. Бартольд В.В. Сочинения, т.1, М., 1963.
5. Бейлис В.М. Сочинение Мас'уда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана начала XII века и памятник средневековой арабской литературы. Автореф. докт. дисс. Баку, 1975.
6. Bünyadov Z.M. *Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər)*. Bakı, 1985.
7. Буниятов З.М. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати «Талхис Маджма ал-Адаб фи Му'джам ал-Алкаб». «Известия АН Азербайджанской ССР», серия истории, философии и права, 1970, № 3-4.
8. Soğun Üçök. *Ahmet Mumci. Türk hükkük tarihii*. Ankara, 1987.
9. Гусейнов Р.А. Титулатура и тамга Ильдегизидов. «Сов.тюркология», 1974, № 4.
10. Гусейнов Р.А. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье. Палестинский сборник, вып. 21, 1970.
11. Книга моего Коркута. М.-Л., 1962.
12. Məlikova M.F. «Kitabi Dədə Qorqud»da ictimai-siyasi və hüquqi ideyalar. B., 2000.
13. Мец Адам. Мусульманский ренессанс. М., 1966.
14. Mxitar Qoşun Qanunnaməsi. İrəvan, 1954.
15. Nizamül-mülk. *Siyasətnamə*. Bakı, 1989.
16. Рене Давид. Основные правовые системы современности. М., 1967.
17. Чиркин В.Е. Мусульманская концепция права. В сб.: Мусульманское право. М., 1984.
18. Şaban Z. *İslam hüquq ilminin esasları (Üsulü-l-Fikh)*. Terc.: Dönmez İ.K. Ankara, 1996.
19. Şamil Cəmşidov. *Kitabi Dədə Qorqud*. Bakı, 1977.
20. Шарль Р. Мусульманское право. М., 1959.
21. Şərifli M.X. IX əsrin 2-ci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ ИСЛАМСКОГО ПРАВА И ДРУГИХ ПРАВОВЫХ ИСТОЧНИКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В X-XII ВВ.

Х.Дж. ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Усиление влияние исламского права в Азербайджане нашло свое отражение в нормативных актах, принятых в управленческой и других сферах общественно-политической жизни страны. С другой стороны, значительное место заняло толкование и развитие отдельных институтов фикха азербайджанскими правоведами.

В статье раскрываются тенденции развития мусульманского права и особенности светского законодательства, формировавшегося путем влияния ислама в рассматриваемый период. Наряду с этим, уделено внимание специфическим особенностям законов, составленных для населения, исповедующие христианства и проживающие на территории Азербайджана.